

Тыва Республиканың «Кызыл кожуун» муниципалдыг районнуң
муниципалдыг бюджеттиг ниити билигнин өөредилге чери
Терлиг-Хая ортумак ниити билиг школазы

Чөпшээрээн.

Өөредилге эргелекчизи

Ондуун В.В. / Ондуун В.В./

Баддылаан.

Школа директору

Салчак Д. Д. /Салчак Д. Д./

Дужаал №178/д

31.08.2024ч

5-9 класстарның
тыва дыл эртеминге кичээлден
дашкаар өөредилге программасы
«Төрээн дылым»
10-11 класстарның
«Чогаал – амыдыралдың көрүнчүү»

Тургускан:

Тыва дыл, чогаал башкызы

Ондар А.И.

Терлиг-Хая, 2024

5-9 класстарның «Төрээн дылым – эртинэ байлаам» деп класстан дашкаар кичээлге ажылчын программаны ортумак ниити билиг школазынга күрүне стандарты болур А.К. Ойдан-оол, Ш.Ч. Сат, Н.Д. Сувандиинин тургусканы «Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы» деп программаны база К.Б. Доржу, Н.Д. Сувандии, А.Б. Хертек, Б.Ч. Ооржак, Ч.А. Сарыглар, М.В. Бавуу-Сюрюннүн чижек программасынга, «Тыва дыл 5 класс». – Кызыл, 2014 өөредилге ному Федералдыг Куруненин өөредилге стандарттарынын негелделеринге дууштур тургускан. Тыва Республиканын өөредилге болгаш эртем яамызынын сумелээни ном.

Класстан дашкаар ажылчын программаны 34 шакка тургускан (неделяда 1 шак). Кичээл 40 минута дургузунда үргүлчүлээр. Класстан дашкаар кичээлдер теориялыг болгаш практиктиг деп кезектерге чардынган. Ажылчын программаны уругларның хар-назынынга дүүштүр тургускан.

Ниити өөредилгениң утка-шынарының үндезининге болгаш Кол ниити болгаш ортумак (долу) ниити өөредилгениң түңнелдеринин негелделерин, эге өөредилгениң чижек программаны уламчылап турар кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгени сайзырадырының ниити идеяларын болгаш дүрүмнерин база өөредилгениң бүгү талалыг угланышкыннары деп чүүлдерин ажылчын программаже киирген. 5-ки класска дыл эртемниң айтырыгларындан аңгыда мөзү-бүдүш, культура талазы-биле айтырыгларны шиңгээттирер өөредилгениң метапредметтиг болгаш предметтиг сорулгаларын чедип алырынче утланган.

Тыва дыл – Россия Федерациязының бир субъектиси. Тыва Республиканың девискээринде орус дыл-биле чергелештир күрүне дылдарының бирээзи, тыва улустун төрээн дылы болгаш аразында харылзажыр чепсээ. Тыва дыл амгы үеде тыва культураның – тыва улустун байлак аас чогаалының, чечен чогаалдың, уран чүүлүнүн – болгаш массалыг информация чепсектеринин, эртемниң, өөредилгениң болгаш кижизидилгениң дылы болбушаан, ажыл-агыйның аңгы-аңгы адырларында калбаа-биле ажыглаттынып турар.

Программаның актуалдыг талазы

Класстан дашкаар ажылдар өөредиглиг болгаш кижизидилге ужур-дузалыг.

Өөредиглиг ужур-дузазы: өөреникчилерниң кичээлдерге чедип алган билиглерин болгаш чаңчылдарын немээр, делгемчидер, ханыладыр, словарь болгаш оон-даа өске немелде литература-биле таныжар, кезээлер, конкурстар, делгелгелер организаастар, көргүзүг материалдары белеткээр – бо бүгү өөреникчилерниң бот-идекпейин, сонуургалын бедидеринге ужур-дузалыг.

Кандыг-даа темага, кандыг-даа хевирге организаастап эрттирген класстан дашкаар ажыл өөреникчилерниң

кижизидилгезинге салдарлыг. Ынчангаш класстан дашкаар ажылдар школаның өөрөдилге-кижизидилгелиг ажылының бир кезээ бооп турар. Тыва дыл талазы-биле класстан дашкаар ажылдарны класска кичээлдер-биле чергелештир чорудар.

Класстан дашкаар чорудар ажылдың сорулгазы:

- чугаа чорударының янзы-бүрү хевирлерин билири;
- үежилери болгаш улуг улус-биле чедимчелиг чугаалажып билири;
- аас болгаш бижимел чугааны шын хүлээп ап, билип алыры;
- тургустунган айтырыг бүрүзүнге бодунуң бодалын, туружун тода, шын, уткалыг кылдыр илередири;
- харылзажылга үезинде аас болгаш бижимел чугааның өзек нормаларын болгаш тыва чугаа этикединиң негелделерин сагыыры;

Класстан дашкаар ажылдың метапредметтиг талазы (предметтен дашкаар азы ооң-биле чергелештир билип алыр харылзашкак чүүлдер) хүлээлгелери уругларны школага бүгү талалыг хевирлээринге салдарлыг. Тыва дыл уругларның бодунуң көрүжүн шын илередиринге, угаап боданышкынын, интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы аян-биле бодун сайзырадырынга, чаагай мөзү-бүдүшке хевирлээринге; чаа билиглерни, мергежилдерни шингээдип алырынга улуг ужур-дузалыг. Төрээн дыл кижиниң бот-хуузунда чонунуң (тыва кижиниң) иштики сагыш-сеткил культуразының болгаш чечен чогаалының байлактары-биле кижини төрөлгөтенниң культура-төөгүлүг дуржулгазын байлакшытпышаан, ниитилелдин негелделеринге чаңчыктырар харылзаа чепсээ болур.

Курстун предметтиг түннелдерни:

- сөстөрни фонетика, тургузуг, морфология талазы-биле ийи чугула кежигүннүг домактарны синтаксис талазы-биле сайгарып билир;
- грамматиктиг уткаын, тускай болгаш дузалал чугаа кезектерин ылгап билир;
- чүве аттарының, демдек аттарының, сан аттарының уткаын, морфологтуг демдектерин, синтаксистиг ролун тодарадып билир;
- тыва дылдың лексика курлавырларын, тыва литературлуг дылдың нормаларын (шын адалганың, грамматиктиг, орфографтыг, пунктуастыг), чугаа этикединиң дүрүмнерин шингээдири болгаш оларны херек кырында амыдыралга аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары;
- дылдың кол кезектерин, дылдың грамматиктиг категорияларын танып билири болгаш сайгарары, чугаага шын ажыглаары;

- сөстүн янзы-бүрү сайгарылгаларын (фонетиктиг, лексиктиг, морфемниг, морфологтуг), сөс каттыжышкынының болгаш домактын синтаксистиг сайгарылгазын шын кылып, сөзүглелдин тургузуунун болгаш кол демдектериниң аайы-биле, дылдың кандыг хүлээлгелерин күүседип чоруурунун болгаш уран аргаларны ажыглаанының аайы-биле сайгарары;
- лексиктиг болгаш грамматиктиг синонимнерни ажыглаанындан кижиниң чугаазының чечен-мерген, а чечен чогаал дылының каас-чараш, байлак болу бээр аргаларын билири болгаш чугаазынга шын ажыглаары;
- төрөөн дылдың эстетиктиг хүлээлгелерин медресеп билири, чечен чогаалдың дылын сайгарып тура, чугааның эстетиктиг талазын үнелеп билири.
- Орфография болгаш пунктуацияга хамаарышкан билиглерин делгемчидери;

Ажылчын программада тыва дыл курузунун өөреникчилерниң коммуникативтиг болгаш дыл, культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттиниң тургустунарынга ужур-дузалыг үш уткалыг шугумун сагаан.

- **Коммуникативтиг компетенцияның** (харылзажылганың айтырыгларын ыяк билирин) хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- **Дыл талазы-биле компетенцияның** (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- **Культура талазы-биле компетенцияның** (төрөөн дылдың культура-төөгүлүг айтырыглар-биле харылзаалыын ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы;

Практиктиг угланыышкыны:

Өөренип турар тема бүрүзү уругларның логиктиг боданыышкынын болгаш чугаазын сайзырадырынга салдарлыг болур ужурлуг. Тыва дыл кичээлдеринге болгаш класстан дашкаар ажылдарга, өөреникчилерниң чугаазы дараазында угланыышкынга чагыртып сайзырадыр.

Бир дугаар угланыышкын – тыва литературлуг дылдың нормаларын шингээдири: шын адалганы сагып, сөстерниң хевирлерин, сөс каттыжышкыннарын болгаш домактарны шын тургузары, сөстерни ооң лексиктиг утказынга болгаш ажыглап турар стилинге дүүштүр ажыглаары. Литературлуг дылдың нормаларын сагыыры дээрге-ле уругларның чугаазында хажыдыышкыннарын – диалектизмнерни болгаш жаргонизмнерни – чайладыры, боттарының чугаазында четпес чүүлдерни медресеп билип, сайгарарын хайгаарадыры.

Ийи дугаар угланыышкын – уругларның сөс курлавырын байыдары. Сөс курлавыры школада шупту эртемнерни кайы хире шиңгээдип алганындан база хамааржыр-даа болза, тыва дыл болгаш чогаал эртемнери онзагай черни ээлеп, улуг уjur-дузалыг болуп турар. Ынчангаш тыва дыл болгаш чогаал кичээлдеринге лексика-биле ажылды, хөй словарь ажылын чорудар. Ол ышкаш уругларны словарьлар болгаш өске-даа тайылбыр номнарны (справочниктер, эртем ажылдары...) ажыглап билир кылдыр өөредир.

Үш дугаар угланыышкын – аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын шын илередининиң мергежил-чаңчылдарын хевирлээри. Уругларның харылзаалыг чугаазын сайзырадыры дээрге-ле аас чугааның аңгы-аңгы хевирлерин шын тургузары база янзы-бүрү мергежилгелер күүседип, бижимел ажылдар-биле ажылдап тура, сөзүглелди шын тургузары болгаш сөстөрни шын ажыглаары болур.

Класстан дашкаар чорудар кичээлдерге хереглээр методтар болгаш аргалар:

- коллективтиг ажыл;
- бот-тускайлаң ажылдаары;
- хайгаараары ;
- түңнел үндүрери;
- деңнелгелер;
- бижимел ажылдарның хевирлери;
- беседа;
- диспуттар;
- мөөрейлер;
- видеофильмнер;
- презентациялар;
- проектилер кылыры;

Төрээн тыва дыл эртеминге кичээлден дашкаар өөрөдилге программазы

Календарь –темалыг планнаашкын. 5 класс. Шупту – 34 шак

Төрээн дылым – эртинге байлаам

№	Кичээлдин темазы	Шагы	Ай, хүнү	
			План	Факт
1	Тыва дыл кичээлинден дашкаар болур кичээлдерниң чуруму. Дылдар дугайында	1		
2	Өг-бүлевистиң дылы	1		
3	Тыва дылдың ажык үннериниң онзагайы.	1		
4	Фонетиктиг сайгарылга	1		
5	Интонация. Тыва дылда интонация	1		
6	Дикторнуң интонациязы (тыва телевидение)	1		
7	Тыва дылдың латин алфавиди	1		
8	Тыва дылдың очулга словарьлары	1		
9	Төрээн черимниң аттарының төөгүзү, тыва топонимиктиг словарь	1		
10	Тыва дылда неологизмнер	1		
11	Антропонимнер	1		
12	Тыва дылдың фразеологизмнери	1		
13	Чугаа. Аас-биле харылзажыры болгаш чугаа культуразы	1		
14	Тыва улустуң мал ажыл-агыйы-биле харылзаалыг чүве аттары	1		
15	Дылдың падеж системазы	1		
16	Тыва дылдың падежтериниң ужур-утказы	1		
17	Азыраан малдың өң-чүзүнү болгаш хар-назынынга хамааржыр демдек аттары	1		
18	Тыва болгаш орус дылда демдек аттарының онзагайы	1		
19	Тыва дылда өң илереткен демдек аттары	1		
20	Кижиниң аажы-чаңын илереткен демдек аттары	1		
21	Тос оолдуг Доктагана кадай деп тыва улустуң тоолунда демдек аттарының ужур-утказы	1		
22	Демдек адынга зачет	1		
23	Уруглар аас чогаалында сан аттарының ажыглалы	1		
24	Тыва дылда ай, хүннү бижири болгаш чугаалаарының чуруму	1		

25	Тыва болгаш орус дылда дугаар сан аттары	1		
26	Сан аттарынга хыналда ажыл	1		
27	Улустуң аас чогаалында өттүнүг сөстөрнүң ажыглалы	1		
28	Төрээн черим үнелиг даштары	1		
29	Каасталга даштары	1		
30	Эртине даштар	1		
31	ЧС.Чогаадыг. Төрээн черим даштары	1		
32	Чогаадыгның сайгарылгазы	1		
33	Чыл дургузунда өөрөнгөн темаларынга олимпиада	1		
34	Түңнел кичээл	1		

Төрөөн тыва дыл эртеминге кичээлден дашкаар өөрөдилге программазы

Календарь –темалыг планнаашкын. 6 класс. Шупту – 34 шак

Төрөөн дылым

№	Кичээлдин темазы	Шагы	Ай, хүнү	
			План	Факт
1	Тыва дылдың өг-бүлөзи	1		
2	Тыва дылда хөгжүм херекселдериниң аттарының бөлүктөри	1		
3	Хомус, дошпулуур, кенгирге	1		
4	Игил, бызаанчы, чадаган	1		
5	Тыва дылдың диалектилери	1		
6	Тыва дылда профессионализмнер	1		
7	Тыва дылда терминнер	1		
8	Тыва дылда жаргонизмнер	1		
9	Дылда фразеологизмнерниң ужуз утказы	1		
10	Тыва дылда эмоция илереткен кылыг сөстөри	1		
11	Тыва дылда даараныр ажил-биле харылзаалыг кылыг сөстөри	1		
12	Бойдустуң болуушкуннарын илереткен кылыг сөстөри	1		
13	Хат, Чаъс, уер	1		
14	Дириг амытаннарның кылдыныгларын илередир кылыг сөстөри	1		
15	Тыва дылда дузалал кылыг сөстөри	1		
16	Наклонение	1		
17	Залог	1		
18	Видтер	1		
19	Тыва дылда кылыг сөзүнүн залогтары	1		
20	Тыва дылда кылыг сөзүнүн видтери	1		
21	Кылыг сөзүнүн наклонениелери	1		
22	Тыва дылда наречие	1		
23	Наречиениң тургузуу	1		
24	Силер, болар, силерлер, боларлар деп ат оруннары	1		
25	Дарга болгаш ажилдакчының аразында чугаа	1		
26	Синтаксис	1		
27	Бөдүүн домак, медээ дома	1		
28	Айтырыг дома	1		
29	Айтырыг артынчылары	1		

30	Кыйгырыг дома, алгы дома	1		
31	Домактың грамматиктиг ооргазы	1		
32	Ийиги черге кезигүннер	1		
33	Чыл дургузунда өөрөнгөн темаларынга олимпиада	1		
34	Түңнел кичээл	1		

Төрээн тыва дыл эртеминге кичээлден дашкаар өөрөдилге программазы

Календарь –темалыг планнаашкын. 7 класс. Шупту – 34 шак

Төрээн дылым – эртинэ байлаам

№	Кичээлдин темазы	Шагы	Ай, хүнү	
			План	Факт
1	Тыва дыл-тыва үндезин культураның кол өзээ	1		
2	Кылыг сөзүнге катаптаашкын	1		
3	Кылыг сөзүнүң тускай хевирлери	1		
4	Залог, вид хевирлери	1		
5	Чурук Шой – онзагай чурукчу	1		
6	Чурук-биле ажыл чаа амыдырал	1		
7	Причастиелер болгаш деепричастиелер	1		
8	Причастиелерниң онзагайы	1		
9	Причастие, деепричастиеге бижик демдектери	1		
10	Кылыг сөзүнүң наклонениелериниң чугаазының стильдериниң аайы-биле ажыглалы	1		
11	Тыва дылда үени илередир аргалар	1		
12	Наклонение хевирлери	1		
13	Тыва дылда наклонениелерниң ужур-дузазы	1		
14	Кылыг сөзүнге сагынгыр, тывынгырлар мөөрейи	1		
15	Наречие болгаш ооң аргалары	1		
16	Наречиениң тургустунары	1		
17	Улустуң аас чогаалы болгаш тыва чечен чогаалдарда өттүнүг сөстөр	1		
18	Тыва чечен чогаалда өттүнүг сөстөриниң ажыглалы	1		
19	Төлевилел тургузары. Сыгыт, хөөмей	1		
20	Кижиниң мага-бодунуң кезектериниң аттары	1		
21	Дузалал аттарның көжүрген уткада ажыглаттынары	1		
22	Домакка болгаш сөзүглелдер аразынга эвилелдерниң ужур-утказы	1		
23	Эвилелдерниң бөлүктери	1		
24	Артынчылар болгаш оларның бөлүктери	1		
25	Кылыг сөзүнүң үелерин тургузарынга	1		

	артынчыларның уjur-дузазы			
26	Чогаадыкчы бот- ажыл	1		
27	Чугаага аян киирер сөстер	1		
28	Аян сөстериниң ажыглалы	1		
29	Сөзүглел-биле ажыл	1		
30	Чогаадыг-чурумал	1		
31	Чогаадыгның сайгарылгазы	1		
32	ЧС.Чогаадыг «Мен келир үеде кым болур мен»	1		
33	Чогаадыгның сайгарылгазы	1		
34	Түңнел кичээл	1		

Төрөөн тыва дьл эртеминге кичээлден дашкаар өөрөдилге программы

Календарь –темалыг планы 8-9 класс. Шупту – 34 шак

Төрөөн дылым

№	Кичээлдин темазы	Шагы	Ай, хүнү	
			План	Факт
1	Төрөөн дылым-эртине байлаам	1		
2	Сөс каттыжыышкыннары	1		
3	Домактарның тургузуунуң аайы-биле бөлүү	1		
4	Ийи чугула кежигуннуг домактарга катаптаашкын	1		
5	Домакты 2-ги черге кежигуннер-биле делгередери	1		
6	Чогаадыкчы ажыл	1		
7	Созуглел-биле ажыл	1		
8	Чангыс чугула кежигуннуг домактар	1		
9	Чугаа стилинге ажыглалы	1		
10	Ийи чугула кежигуннуг домактардан чангыс чугула кежигуннуг домактарны ылгап билири	1		
11	Диалог	1		
12	Диалогта долу болгаш долу эвес домактар	1		
13	Чогаадыкчы ажыл	1		
14	Чангыс аймак кежигуннер	1		
15	Чангыс аймак кежигуннерге бижик демдектери	1		
16	Надя Рушева- монге чырыткы	1		
17	Рушеванын алдарлыг чуруктары	1		
18	Чурук-биле ажыл. Балет	1		
19	Тускайлаашкын дугайында	1		
20	Тускайлаашкынның домакка ужур-дузазы	1		
21	Нарынчылтыг домактын синтаксистиг сайгарылгазы	1		
22	Тускайлаан домактарга бижик демдээ	1		
23	Хыналда ажыл	1		
24	Чугаанын янзылары болгаш хевирлери	1		
25	Тоожуушкун	1		
26	Чурумал	1		
27	Угаап боданыышкын	1		
28	Сос каттыжыышкыны болгаш бодуун домак	1		
29	Созуглел-биле ажыл	1		

30	Чогаадыг-чурумал	1		
31	Чогаадыгнын сайгарылгазы	1		
32	ЧС.Чогаадыг Мен келир үеде кым болур мен?	1		
33	Чогаадыгның сайгарылгазы	1		
34	Түннел кичээл	1		

**Төрээн тыва чогаал эртеминге кичээлден дашкаар өөредилге
программазы**

Календарь –темалыг планнаашкын. 10-11 класс. Шупту – 34 шак

Чогаал- амыдыралдың көрүнчүү

№	Кичээлдин темазы	Шагы	Ай, хүнү	
			План	Факт
1	Тыва литератураның ийиги салгалының чогаалчылары	1		
2	С.Токаның «Араттың сөзү» деп романында тоожукчу маадырның овор-хевир	1		
3	С.Сарыг-оолдун «Аңгыр-оолдун тоожузуңда» детальдар	1		
4	С.Пюрбю «Үем болгаш үе-чергем дугайында»деп шүлүглелдин дылының онзагайы	1		
5	О.Саган-оол «Дөспөстөр» деп романында овор-хевирлер	1		
6	Б.Иргит «Арзылаң Күдөрек» деп романында ёзу-чаңчылдарны көргүскени	1		
7	С.Тамба «Амыргалаар»деп тоожузуңда кижин биле бойдустан аразында харылзаа	1		
8	С.Пушкин «Онегин строфазы» овор-хевирлер, системазы	1		
9	С.Сүрүн-оол «Ногаан ортулук» деп романның композициязы	1		
10	С.Сүрүн-оол «Тывалаар кускун» деп романның дылының онзагайы	1		
11	М.Кенин-Лопсан «Чүгүрүк Сарала»деп романның утказы болгаш тургузуу	1		
12	М.Кенин-Лопсан роман-эссе «Буян-Бадырғы»Буян-Бадырғының сөөлгү шүлүктери	1		
13	Шүлүктөрүнүн онзагайы, бижиттинген аян-хөөнү	1		
14	Ю. Кюнгештин лирикасында Тожу кижизинин тускайлаң мөзү-бүдүж	1		
15	Амгы тыва литературада чогаал шинчилекчилери деп темага төлөвилел	1		
16	Э. Хемингуэйнин «Ашак биле далай»деп чогаалында философчу мотив	1		
17	Тыва дылче Т.Г.Шевченконун шүлүктөрүнүн онзагайы	1		

18	В.О. Адаровтуң «Улуг көш» деп шүлүүнүң филисофчу утказы	1		
19	ЧС. Чогаадыг «Алган билиглерим-биле үлежикседим»	1		
20	Чогаадыгның сайгарылгазы	1		
21	Тыва литератураның салым чаяанныг чогаалчыларынга литературлуг бөлгүмнерниң салдары	1		
22	Тыва литературада сатира, юмор жанрының турумчуй бергени	1		
23	С.Козлованың чогаадыкчы ажыл- чорудулгазында Тыва-биле холбаалыг арыннар	1		
24	Амгы тыва литературада орус дылдыг чогаалчылар	1		
25	С.Есенинниң «Авамга чагаа» деп шүлүүнде дүвүрел мотиви	1		
26	М.Доржу арыг сеткилдин шүлүкчүзү	1		
27	А.Даржай «Четкер четкизи» деп шиизинде чөрүлдээлер	1		
28	В. Серен-оолдуң чогаадыкчы дилээшкиннери	1		
29	У.Шекспирниң «Ромео биле Джульетта» деп шиизи-биле таныжылга	1		
30	Э.Донгактың «Эрги хонаштар» деп романында омур-хевирлер	1		
31	Тыва литературада символдуг омур- хевирлер	1		
32	А.Үержааның «Ынак-тыр мен» деп шүлүүнүң лингвистиктиг сайгарылгазы	1		
33	Э. Мижит «Иениң ынакшылы» деп трагедиязынга төгерик ширээ	1		
34	ЧС Чогаадыг Чечен чогаал арыннарындан	1		